

**JA'HON ILM-FAN TARAQQIYOTIDA SHARQ ALLOMALARINING
QO'SHGAN XISSASI (FOROBIY, IBN SINO, BERUNIY MISOLIDA)**

ISFT instituti

Aytbayev Mansurbek Yusupovich

Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Qurbonov Iqbol Hikmatullo o'g'li 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon ilm-fani taraqqiyotiga maqola Sharq allomalari, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali Ibn Sino va Abu Rayhon Beruniylarning qo'shgan hissasi yoritiladi. Ushbu allomalarning falsafa, tibbiyot, mantiq, tabiiyotshunoslik, matematika, astronomiya va boshqa sohalaridagi ilmiy merosi tahlili. Ularning G'arb ilm-fani rivojiga ko'rsatgan ta'siri, asarlarining Yevropa uyg'onish davri olimlari tomonidan o'rganilgan hamda zamonaviy ilmiy tafakkurdagi o'rni ochib beriladi.

Kalit so'zlar: ilm-fan, Sharq va G'arb sivilizatsiyasi, ta'lim, tarbiya, metodologiya, musulmon paradigmasi, didaktika, bilish, insonparvarlik, ilmiy-falsafiy meros, odillik, qadriyat.

Kirish. Jahonda insoniyat hozirgi kunga kelib murakkab sivilizatsion transformatsiyalar jarayonida, nafaqat iqtisodiy inqiroz, shuningdek qadriyatlar tizimi inqirozi holatini boshdan kechirmoqda. Ayniqsa, qadriyatlar, ehtiyojlar va manfaatlar doirasida yangilikka bo'lgan munosabat turlicha namoyon bo'lmoqda. Jumladan, falsafa, fan, san'at va dinda vujudga keladigan yangilanishlar keskin bahs-munozaralar, ziddiyatlar va mafkuraviy kurashlarni keltirib chiqarishi muqarrar. Gumanizm va degumanizatsiya tamoyillari murakkab voqelikni qamrab olmoqda va borliqning barcha shakllarida ijtimoiy muvozanat va barqarorlik omillari, iqtisod, maorif, ta'lim va fanga bog'liqligida namoyon bo'lmoqda. Gumanizm va gumanitar xavfsizlik muammolari o'ta dolzarb bo'lib, voqelikdagi

barcha qadriyatlar va unga qarama-qarshi bo'lgan degumanistik idrok virtual makonida yangi ijtimoiy guruhlarini tashkil etmoqda. Buning natijasida dunyoda insonning begonalashuvi va majburiy mavjudlik konstruksiyalari ustuvor bo'lib bormoqda.

Jahonning qator ilmiy tadqiqot markazlari va universitetlarida azaliy qadriyat sifatida Gumanizmning tadqiq qilinishi, uning mohiyatini hozirgi kunda faqat transdissiplinar, tarmoqlararo izlanishlar orqali amalga oshirish mumkinligini ko'rsatmoqda. Jahon tarixiy taraqqiyotida ulug' mutafakkirlarning insonparvarlik merosi ilm-fan va zamonaviy bilimlarning nazariy asosi sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, bugungi axborot asrida ma'naviy-madaniy transformatsiya jarayonlarini tartibga solish, konseptual xarakterga ega ilmiy-falsafiy bilimlar vorisiyligini ta'minlash, bilim ideallari va normalariga rioya qilishda tarixiylik tamoyiliga amal qilish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, buyuk allomalarning inson va uning har tomonlama kamoloti, fozil jamoa, ilm-fan, ma'rifat, dunyoni bilish, haqiqatni anglashga oid qarashlarini bugungi kun transformatsiyalari bilan uyg'unlashtirib borish zaruratini saqlab qolmoqda.

Zero, umumbashariy merosni o'rganishning o'zi gnoseologik va aksiologik ahamiyatga molik ilmiy ma'naviy konsepsiyadir. Bu konsepsiya jahon ilm-fani sohasida olib borilayotgan falsafa tarixi yo'nalishidagi muhim ma'naviy merosga oid fundamental tadqiqotlarning negizi hisoblanadi. Dunyo sivilizatsiyasiga betakror hissa qo'shgan mutafakkirlar merosidagi olamning yaralishi, yaratuvchi va inson, axloqiy va ma'naviy yuksalish, ijtimoiy hayot haqidagi qarashlarning ijtimoiy-falsafiy tafakkur taraqqiyotidagi o'rnini asoslash bugungi kunda dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shu ma'noda, o'rta asr Markaziy Osiyo ilmiy-falsafiy jarayonlari qonuniyatlarining gumanistik mohiyatini chuqur o'rganish, uning o'ziga xosligi, ijtimoiy-falsafiy tafakkur yutuqlari bilan aloqadorligi, o'zaro ta'siri hamda umuminsoniy ahamiyatga molik g'oyalarni tadqiq qilish bugungi ilm-fanning zaruriy tadqiqot obyektiga aylanmoqda.

“Biz o'z oldimizga mamlakatimizda Uchinchi Renessans poydevorini barpo

etishdek ulug' maqsadni qo'ygan ekanmiz, buning uchun yangi Xorazmiylar, Beruniylar, Ibn Sinolar, Ulug'beklar, Navoiy va Boburlarni tarbiyalab beradigan muhit va sharoitlarni yaratishimiz kerak. Bunda, avvalo, ta'lim va tarbiyani rivojlantirish, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish, ilm-fan va innovasiyalarni taraqqiy ettirish milliy g'oyamizning asosiy ustunlari bo'lib xizmat qilishi lozim". Sharq sivilizatsiyasi tarix asosida ilm-fan, madaniyat va ma'naviyat rivojida muhim o'rin tutgan. keyingi, XII asrlar davomida yashab ijod qilgan allomalar tomonidan yaratilgan IX-asrlar Yevropa ilmfani rivojiga beqiyos ta'sir ko'rsatgan. Ular orasida Abu Nasr Forobiy alohida o'ringa ega. U o'zining ko'p qirrali ilmiy izlanishlari bilan "muallim as-saniy" – "ikkinchi muallim" (Aristoteldan keyin) degan sharaflı nomga sazovor bo'lgan. Jahonda insoniyat hozirgi kunga kelib murakkab sivilizatsion transformatsiyalar jarayonida, nafaqat iqtisodiy inqiroz, shuningdek qadriyatlar tizimi inqirozi holatini boshdan kechirmoqda. Ayniqsa, qadriyatlar, ehtiyojlar va manfaatlar doirasida yangilikka bo'lgan munosabat turlicha namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda jahonda sodir bo'layotgan ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar Sharq va G'arb sivilizatsiyasi o'rtasidagi integratsiyasining shakllanish paradigmasi bilan chambarchas bog'liq. Bunday ijtimoiy-madaniy integratsiyani shakllanishida Sharq va G'arb faylasuflarini qarashlarini yangi ma'naviy-axloqiy paradigma asosida tadqiq qilish bugungi kunda dolzarb ahamiyatga ega. Hozirgi vaqtda ma'naviy inqirozni yengish va yangi zamonaviy axloqiy idealni izlab topish uchun yangi dunyoqarashni shakllantirish, insonparvarlik, adolat, mehr-oqibat, do'stlik, o'zaro hamjihatlik, bag'rikenglik kabi umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini tiklash zarur. Bugungi ma'naviy-axloqiy tanazzul davrida madaniy meros, jumladan, sharq allomalari ilmiy-falsafiy merosining ijtimoiy-axloqiy ahamiyati yanada ortdi.

Dunyoning bir qator ilmiy markazlari va universitetlarida islom falsafasi tarixi bilan shug'ullanayotgan ayrim tadqiqotchilar Sharq peripatizmining asoschilaridan biri bo'lgan Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlarini to'liq islomiy deb baholab, uni musulmon falsafasining asoschisi deb talqin qilayotgan

bo'lsalar, boshqalari esa Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlarini o'rganish yevrotsentrik paradigmaga muvofiq ravishda tadqiq qilishga harakat qiladilar, unga ko'ra al-Forobiy Aflotun, Arastu va Plotinning oddiy yepigonasi va sharhlovchisi sifatida tilga olinadi. Abu Nasr Forobiyning uzoq tarixga ega bo'lgan ilmiy-falsafiy merosini o'rganish, avvalambor, musulmon paradigmasi va metodologiya doirasida olib borilishi maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimizda Abu Nasr Forobiyning falsafiy qarashlarini Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasi taraqqiyotiga qo'shgan hissasini xolis va har tomonlama chuqur o'rganish va uning falsafasining umuman, ma'naviy-axloqiy merosining asl yo'nalishini aniqlash zarurati paydo bo'ldi. Demak, ilmiy maqola mavzusining dolzarbligi, eng avvalo, Abu Nasr Forobiyning falsafiy ta'limotlarining Sharq va G'arb madaniy sivilizatsiyasi taraqqiyotiga ta'sirini obektiv ahamiyatini aniqlash zaruriyatidan kelib chiqadi. Shu munosabat bilan Forobiyning asarlarini har tomonlama o'rganish va uning ba'zi g'oyalarini hayotga tatbiq etish, ayniqsa, uning ezgu shahar odamlarning o'zaro yordami asosida rivojlanib boruvchi birlashmasi, degan tezislarini hayotga tatbiq etish, baxtga erishish va har bir inson manfaati uchun xizmat qilish, barpo etilayotgan fuqarolik jamiyatiga chinakam insonparvarlik xarakterini berishga hissa qo'shishi mumkin.

Abu Nosir Forobiy Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida bo'lganidan so'ng arab va qadimgi yunon tillarini ishtiyoq bilan o'rgangan. Alloma ayniqsa, qadimgi yunon olimlari Pifagor, Aristotel, Evklid, Arximed, Platon asarlariga qiziqqan. Qadimgi yunon olimlari asarlarining asl ma'nosini tushunishga muvaffaq bo'lgan. Shuning uchun ham o'z davri uchun dolzarb hisoblangan axloq, siyosat, psixologiya, falsafa, matematika, musiqa, fizika va hokazolarni o'rgangan. U ilm-fan sohalarini puxta egallashga harakat qilar, ayniqsa, falsafa va mantiqqa juda qiziqar edi. Uning ushbu fan sohalarini bo'yicha yozgan asarlari Arastu falsafasini o'rganish va uni boshqalarga tushunarli qilishga qaratilgan. U shu maqsadida Aristotel risolalariga izohli sharhlar yozgan.

Shuni aytish kerakki, yangi nasroniylik eramizning I asrida tarix sahnasiga

chiqqanidan so'ng qadimgi ellinistik madaniyatni yo'q qilishga harakat qilgan. Uning harakatlari behuda emas edi. Qadimgi yunon kitoblari yoqib yuborilgan, yo'q qilingan. Chunki qadimgi yunonlar ko'p xudolarga sig'inishgan. Lekin Iso payg'ambarning yangi dini bitta xudoga sig'inardi. Islom ham xuddi shunday monoteistik din edi. Lekin islom qadimgi yunon ilm-fani bilan kurashmagan, ma'naviy bitiklarni, osori-atiqalarni yo'q qilmagan. Aksincha, o'zi yaratgan ilm-fanni mamlakat va islom manfaati uchun avaylab ishlatishga harakat qildi. Shuning uchun Forobiy qadimgi yunon olimlari asarlarini tarjima qilgan va o'rgangan. U qadimgi yunon madaniyati va ilm-fanini targ'ib qilgan.

Qadimgi yunon olimlarining asarlari uning olim sifatida shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Abu Nosirning "Saxovatli shahar aholisining munosabati" asari yozilishida, ayniqsa, Aflotunning davlat haqidagi asarlari katta ta'sir ko'rsatgan. Suriya, Misr va Livandagi "Saxovatli fuqarolar qarashlari" nashrlarini, Turkiyaning Sulaymoniya shahri va shu mamlakatning boshqa kutubxonalarda qo'lyozmalari bor. Turk arxivlarida risolaning ayrim variantlari turli nomlar ostida berilgan. Hajmi ham har xil. Zero, asarning to'liq, o'rta va qisqartirilgan variantlari mavjud.

"Forobiyning siyosiy falsafasi nafaqat siyosiy muammolarni tushunishning nazariy asosi, balki siyosiy jarayonlarning tabiati, munosabatlari, ularning rivojlanish tendensiyasini tahlil qilishga qaratilgan siyosiy tushuncha sifatida ham qiziqish uyg'otadi. Forobiyning chuqur gumanistik va ratsionalistik xususiyatga ega siyosiy konsepsiyasi mutafakkirning Sharq va qadimgi yunon madaniyatining falsafiy va axloqiy-siyosiy yutuqlarini ijodiy o'zlashtirishi asosida shakllangan. Forobiyning buyuk xizmati shundaki, u nafaqat o'zidan oldingilarning qimmatli g'oyalarini qabul qilib, saqlab qoldi, balki falsafaning mantiqiy-nazariy apparatini sezilarli darajada boyitdi va keyingi avlodlarga falsafaning siyosiy tizimini yetkazdi" [1].

Forobiy falsafa sohasida yunon mutafakkiri Aristotelning "Kategoriyalar", "Metafizika", "Germenevtika", "Ritorika", "Poetika", birinchi va ikkinchi

“Analitika”, “Mavzular” va 4 ta soʻfiy asarlariga sharhlar yozgan. Uning asarlari bugungi kungacha ham oʻz ahamiyatini yoʻqotmagan. Shunday qilib, Forobiy Sharq va Gʻarb ilm-fani, qadimiy madaniyatini tanitishda muhim rol oʻynadi. Shuning uchun ham XI asrda yashagan Forobiy izdoshi Ibn Sino Arastu asarlarining maʼnosini faqat Abu Nosirning tushuntirishlari orqali anglaganligini yozgan.

Aniqroq aytadigan boʻlsak, Aristotelning asarlari allaqachon arab tiliga tarjima qilingan. Arab Sharqida Arastuning baʼzi qimmatli gʻoyalari buzib koʻrsatilgan. Ammo buyuk yunon faylasufining koʻpgina asarlari tarjima qilinmagani uchun uning fikrini tushunish qiyin edi. Shuning uchun ham koʻp tillarni bilgan buyuk olim Arastu asarlariga arab tilida sharh yozgan. Shunday qilib, u buyuk faylasuf merosini notoʻgʻri tushunchalardan tozalab, uni oʻziga xos tarzda toʻgʻri tushuntirib, ilm-fan sohasida birinchi ustoziga nisbatan oʻzining buyuk axloqiy va fuqarolik munosabatlarini koʻrsata oldi. Shuning uchun Sharq faylasuflari uni “Al muallim al-san” – “Ikkinchi muallim” deb atashgan.

Ulugʻ Arastu falsafani rivojlantirar ekan, “Olimlarning kelib chiqishi”, “Ensiklopediya yoki olimlar zanjiri”, “Ajoyib Meruet”, “Yaxshi shahar fuqarolarining koʻrinishi”, “Katta kitob”, “Musika haqida”, “Falsafani oʻrganish uchun nimani bilish kerak”, “Aql mohiyati haqida”, “Ijtimoiy-etnik risolalar”, “Falsafiy risolalar” va boshqa koʻplab falsafiy asarlar yozgan. Forobiy ilm-fanning falsafiy va mantiqiy poydevorini toʻgʻri qayta qurdi. U musiqa boʻyicha keng koʻlamli tadqiqotlar olib bordi.

Tarixga chuqur nazar tashlasak, alohida avlodlar, qabila va elatlar madaniyati alohida-alohida rivojlanadi, degan “nazariya”ning asossizligini yaqqol koʻramiz. Jahon madaniyati taraqqiyotida iz qoldirgan buyuk arboblardan, aslida, insoniyat madaniyatining birligini koʻrsatib kelmoqda. Shunday jahon tarixiy shaxslari qatoriga Abu Nasr Forobiy ham qoʻshiladi. U oʻz ona yurtining madaniy boyliklari, Eron va Hindistonning qadimgi jahon madaniyati mevalarini yetishtirdi. Aynan shu tufayli u sayoz tushuncha va koʻr-koʻrona eʼtiqodlardan yuqoriga koʻtarila

oldi, fikrlash tizimini konstruktiv va moslashuvchan qila oldi. Abu Nasr Forobiy o'z davrining haqiqiy qomusini yaratdi. Aytish mumkinki, u chuqur fikr bildirmagan, yetarlicha e'tibor bermagan, daho bashorat qilmagan birorta bilim sohasi yo'q.

Alloma ijodiga nazar tashlasak, uning ta'limotida aqliy bilishga intilish, o'tmish merosidan maqsad, ya'ni hind va yunon falsafiy olamini keng tushunishni ko'rishimiz mumkin. Shu munosabat bilan antik sivilizatsiya falsafasini o'rganish ortga qaytish yo'li bilan emas, balki o'tmishni qayta tiklash va yangilash orqali amalga oshiriladi.

Islom dini rivojlanishi va tabiiy fanlar yuksalishi munosabati bilan tabiat hodisalarini o'rganish keng yoritiladi. Haqiqiy haqiqatning yagona o'lchovi sifatida aql shakllanadi va inson bilimi birinchi o'ringa qo'yiladi. Solih Mahdi Ammash "arab-musulmon sivilizatsiyasi mahsuli" deb atagan Forobiy falsafasi Platon va Arastu ta'limotiga asoslanadi. Antik davr merosini sharhlash olimning ilmiy fikrlarini inkor etmaydi.

Parafraza usulida yaratilgan sharhlar Abu Nasr Forobiy qarashlarini antik falsafa bilan qisman uyg'unlashtiradi. Biroq uning falsafasi qadimgi dunyoqarashdan farq qiladi.

Qadimgi Yunoniston ilm-fani ilg'or g'oyalari ustiga o'rta asr musulmon falsafasi qo'shilgan. Forobiy moddiy narsalar olamini o'rganishda Arastuga murojaat qilsa, ijtimoiy-axloqiy tadqiqotlarida Aflotun ta'limotiga tayanadi. Aflotun fikr va g'oyalarni haqiqiy haqiqat sifatida shakllantirgan va ularga asoslangan bilimlar ustun rol o'ynaydi. Ammo bu bilimning shaxsga hech qanday aloqasi yo'q. Aflotun obektiv voqelik haqidagi bilimni bilim deb biladi. U hislar tomonidan idrok qilinadigan dunyoni g'oyalarning aksi sifatida talqin etadi. Uning ta'limotiga ko'ra, bilim aqlning "faoliyati" orqali emas, balki "eslab qolish" tamoyili bilan amalga oshiriladi.

Aflotunning g'oyalar dialektikasi bo'rttirilgan. Bilish jarayoni noreal tarzda yo'naltiriladi. «Eslash» tushunchasining zaifligi Aristotel falsafasi negizida

ko'rinadi. Uning ta'limotiga ko'ra, bilim atrof-muhitni o'zlashtirish jarayonida amalga oshiriladi. Aql insondan tashqarida mavjud emas. Haqiqiy haqiqat individual narsalarning mavjudligidadir.

Insonning bilish jarayoni moddiy narsalar olamini hislar bilan idrok etishdan boshlanadi. Har bir narsa shakl va materiyadan iborat. Bilish jarayonida shaxs materiyani emas, balki predmetning shaklini idrok etadi, chunki shaxs obektning o'zi emas, balki uning shakli bilan birga qoladi. Aristotel shu tariqa Platonning hislar orqali ma'lum bo'lgan narsalarning g'oyalarga munosabati muammosini shakl va materiyaning buzilishi bilan ko'rib chiqadi. Agar materiya materiyaning mumkin bo'lgan holatini tasvirlasa, shakl materiyaning haqiqatga aylanishidir. "Ikkinchi muallim"ning Platon va Aristotelga munosabati murakkab. A.H.Qosimjonov ta'kidlaganidek, "Al-Forobiyning chinakam falsafasi hali ham qayta qurishga muhtoj" [2].

Forobiy ikki faylasuf ta'limotining o'ziga xosligiga amal qilgan. "Ikki faylasuf – muqaddas Aflotun va Aristotel qarashlarining mushtarakligi haqida" risolasi ana shu maqsadga qaratilgan. Aflotun va Arastuning borliq ma'nosi borasida kelishmovchiliklari haqidagi shubhalarni yo'q qilish uchun Forobiy ikki buyuk faylasufning qarashlari mushtarakligini isbotlaydi.

Alloma Aflotun va Arastu dunyoqarashlari o'rtasidagi mushtaraklikni savollar asosida tadqiq qiladi. Biroq bu ikki faylasuf o'rtasidagi ziddiyatlarni butunlay inkor etib bo'lmaydi. Agar Aflotun va Arastu bir-biridan farq qiladigan hayot obrazi, tadqiqot usullari, bilish nazariyasi atrofida vujudga kelgan bo'lsa, dunyoning paydo bo'lishi ruh va aql-idrok masalalarida yagona yo'nalishni ko'rsatadi.

Al-Forobiy qarashlarining kelib chiqishini uning Aflotun va Arastu dunyoqarashlarini birlashtirishga urinishi bilan aniqlash mumkin. Ikki faylasuf ham bir xil ideallarga ega: donishmandning ustoz obrazi idealdir.

Mamlakat boshqaruvining dono faylasufga topshirilishi buning bevosita dalilidir. Forobiy Aflotun va Aristotel o'rtasidagi ziddiyatlarni "e'tiborsiz

qoldirish”ga intiladi. Uning dunyoqarashining yunoncha, aniqrog‘i, platonik va aristotelcha ildizlari shu yo‘nalishda rivojlangan. Sharqiy “Aristotel”ning neoplatonik xususiyatlari dastlab Plotin ta’limotiga yo‘naltirilgan edi. Plotin xudog‘oyasini falsafaning asosiy nuqtasi sifatida belgilaydi. Neoplatonizm keng tarqalgan ikki usul bilan narsaning mohiyatiga yetib borish falsafasi ham al-Forobiyga xos. Uning dunyoqarashida islomiy ildizlarning ham o‘rni alohida ahamiyatga ega.

Hozirgi vaqtda ma’naviy inqirozni bartaraf etish va ma’naviy-axloqiy idealni topish uchun yangi dunyoqarashni shakllantirishda insonparvarlik, adolat, mehr-oqibat, mehr-oqibat, do‘stlik, o‘zaro hamjihatlik kabi umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini tiklash zarur. Abu Nasr Forobiy boshqa falsafiy fanlar singari, ko‘p asrlar davomida o‘ziga xos tushuncha va kategoriyalar tizimini ishlab chiqdi. Shuning uchun uning shakllanishining adekvat manzarasini yaratish va kategorik apparatini to‘ldirish uchun uning rivojlanishiga hissa qo‘shgan o‘tmishdagi alohida mutafakkirlarning dunyoqarashini chuqur va har tomonlama o‘rganish ham zarur. Shu nuqtai nazardan qaraganda, Abu Nasr Forobiyning ma’naviy-axloqiy qarashlarini o‘rganish dolzarb bo‘lib, muayyan tarixiy-falsafiy ahamiyatga ega. Muallif fikricha, O‘rta Osiyo xalqlarining ilg‘or mutafakkirlarining ma’naviy-axloqiy qarashlari tarixini o‘rganish amaliy falsafaning rivojlanish dinamikasini yaratish imkonini beradi.

Bu borada Abu Nasr Forobiyning ma’naviy-axloqiy qarashlarini o‘rganish muhim va dolzarb hisoblanadi. Ularning dolzarbligi, avvalo, allomaning ma’naviy-axloqiy qarashlari hali ham yetarlicha o‘rganilmaganligi va uning davri ma’naviy hayotining mafkuraviy manbalari aniqlanmaganligi, axloqiy tafakkur tarixidagi davomiylilik to‘liq aniqlanmaganligi haqidagi mulohazalardan kelib chiqadi. Mutafakkir yashagan davrda diniy va dunyoviy axloq munosabatlari masalasida ham xuddi shunday noaniqlik saqlanib qolgan. Shu boisdan ham Abu Nasr Forobiy va uning mafkuraviy salaflarining axloqiy qarashlari doirasida umumiy va xususiy kategoriyasini belgilash ham birdek muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati: (References)

- 1.Джураев Р.З. Политическая философия Абу Насра ал-Фараби: диссертация .кандидата философских наук. - Душанбе, 2004. - 176 с.
2. Хайруллаев М.М. Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. -Т.: Фан, 1967; Уйғониш даври ва шарқ мутафаккирлари. -Т.: Ўзбекистон, 1971; Ўрта Осиёда Уйғониш даври маданияти. -Т.: Фан, 1994.
3. Касимжанов А.Х. Абу Наср ал-Фараби. –Москва: Мисл, 1982,